

Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги – ЎзА

Илм-фан бўлими (электрон журнал)

2020 йил декабрь

Тошкент – 2020

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ АХБОРОТ АГЕНТЛИГИ – ЎЗА
ИЛМ-ФАН БЎЛИМИ (ЭЛЕКТРОН ЖУРНАЛ)**

Илмий нашр

2020 йил декабрь ойи сони

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги ОАК Раёсатининг 2019 йил 28 мартдаги 263/7.1 ва 263/7.4-сон қарорига биноан ташкил этилган.

Электрон журналга келган мақолаларга жавоб қайтарилмайди, журналда эълон қилинган мақолалардан олинган парчалар ЎЗА Илм-фан бўлими (электрон журнал)дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Электрон журналга бир ярим ораликдаги материаллар “Microsoft Word” редактори, “Times New Roman” шрифтида электрон версия шаклида қабул қилинади.

Таҳрир кенгаши

А.Кўчимов	Б.А.Назаров
А.С.Сагдуллаев	А.Асқаров
С.С.Ғуломов	Д.Ю.Юсупова
Ф.Г.Назирова	А.Х.Саидов
Р.Д.Курбанов	Т.Ў.Арипова
М.Ҳ.Рустамбоев	Қ.Р.Аллаев
Ш.Т.Қудратхўжаев	С.М.Туробжонов
Н.А.Ҳусанов	И.С.Саифназаров
	Г.А.Мардонова

**Манзилимиз: Тошкент ш., 100000, Буюк Турон кўчаси 42-уй
Тел: (+99871) 233-09-21; (+99899) 833-62-71**

МУНДАРИЖА

Иқтисод

З.Р.СОДИҚОВ. Миллий иқтисодиётда ташқи савдонинг ўзига хос аспектлари.....	5-14
Т.Н.ПАРДАЕВ, О.О.ХАМИДОВ. Ташқи савдода яширин иқтисодиётни камайтиришда божхона органларининг тутган ўрни.....	15-23
Ў.П.ЖИЯНОВ. Жаҳон иқтисодиётида худудий иқтисодий интеграциянинг роли.....	24-34
Н.Қ.ДЖУЛИБЕКОВ. Кон-металлургия саноат корхоналарининг ривожланиш босқичлари ва уларни солиққа тортишнинг объектив зарурати.....	35-50

Юридик

О.Х.НАРЗУЛЛАЕВ. Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишга оид муносабатларнинг ҳуқуқий асослари.....	51-61
О.А.ЮЛДАШЕВ. Ўзбекистон сайлов тизимининг ҳуқуқий тамойиллари.....	62-77
З.С.ЖУМАНОВ. Ички ишлар органларининг тиббий-санитария тизимини такомиллаштириш истиқболлари.....	78-87

Филология

Ҳ.ҲАМРОЕВА. Ўзбек миллий рақс санъати: либос ва тақинчоқлар терминологияси.....	88-97
Д.А.РУСТАМОВ. Интернет мулоқот жанрлари.....	99-112
Н.Н.РАМАЗОНОВ. Ҳуқуқ ва адабиёт: ҳуқуқшунослик ва ҳуқуқ таълимида фанлараро янги йўналиш.....	113-124
Р.С.ТУЛАБОЕВА. Худойберди Тўхтабоев романларининг ўзига хос хусусиятлари.....	125-139
Г.Я.ГУЛЯМОВА. Юридик тилнинг мукамал луғати.....	140-149
Д.Т.РАСУЛМУХАМЕДОВА. Ўзбек адабиётида Амир Темур сиймосини яратиш масаласи.....	150-156
У.Р.ПУЛАТОВА. О формировании письменной речи студентов-юристов.....	157-163
П.Б.ТАШХОДЖАЕВА, К.Х.АВИЛОВА. Бадиий матн таржимасида маданият тушунчаси дискурсининг шаклланиши стратегиялари.....	164-176
Р.Б.МАТЕНОВ. О варинатности языковых норм в формировании культуры речи будущих юристов.....	177-184
У.НОРМАТОВ. “Қиронхон” достонининг поэтикаси хусусида.....	185-193

**ХУДОЙБЕРДИ ТЎХТАБОЕВ РОМАНЛАРИНИНГ ЎЗИГА ХОС
ХУСУСИЯТЛАРИ**

УЎК:821.512.133.09

Рухсора Сайфуллаевна ТУЛАБОЕВА
филология фанлари бўйича (PhD) фалсафа доктори
ўқитувчи
Алишер Навоий номидаги
ўзбек тили ва адабиёти университети
Тошкент, Ўзбекистон
binafsha-84@mail.ru

Аннотация

Ушбу мақолада ёзувчи Худойберди Тўхтабоев романларининг ўзига хос хусусиятлари тадқиқ этилиб, уларда қандай белги ва хусусиятлар устунлик қилиши таҳлил этилган.

Таянч сўзлар: Худойберди Тўхтабоев, роман, образ, қаҳрамон, комизм, ижтимоий муҳит, руҳият тасвири, қаҳрамон руҳияти

ОСОБЕННОСТИ РОМАНОВ ХУДОЙБЕРДИ ТЎХТАБОЕВА

Рухсора Сайфуллаевна ТУЛАБОЕВА
доктор философии по филологическим наукам (PhD)
преподаватель
Университет узбекского языка и литературы
имени Алишера Навои
Ташкент, Узбекистан
binafsha-84@mail.ru

Аннотация

В этой статье исследуются особенности романов писателя Худайберды Тухтабаева, анализируются превалирующие черты и особенности.

Ключевые слова: Худойберди Тухтабоев, роман, образ, герой, комизм, социальная среда, изображение психологии, психология героя.

Бугунги кунга келиб ўзбек болалар адабиётида майдонга келган насрий асарлар мавзу ва қамров доираси жиҳатидан кенгайиб бормоқда. Худойберди Тўхтабоев, Латиф Махмудов, Анвар Обиджон, Оқилжон Хусанов каби иждокорларнинг асарларида қаҳрамон ички олами, унинг руҳияти тасвирланган. Яъни, бола қаҳрамоннинг психологияси очиб

берилади. Айниқса, Х.Тўхтабоев асарларида ушбу ҳодиса етакчи омил сифатида намоён бўлади. Х.Тўхтабоев ижоди узоқ вақтлардан бери адабиётшунослар диққатини ўзига жалб қилиб келади. Унинг матбуот юзини кўрган ҳар бир янги асари ҳеч қачон эътибордан четда қолган эмас. Таниқли адабиётшунос олимларимиздан О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов, С.Мамажонов, У.Норматов, А.Расулов, П.Шермухамедовларнинг илмий мақолалари, шунингдек, болалар адабиётининг кўплаб тадқиқотчилари ишларини мисол тариқасида келтириш мумкин [2; 3; 4; 7; 8]. Ёзувчи романлари кўплаб тадқиқот ишларига манба бўлиб келаётган, олимлар томонидан ўрганилаётган бўлса-да, уларнинг ҳали тадқиқ қилиниши керак бўлган жиҳатлари кўп. Шу маънода, биз ушбу мақоламизда Худойберди Тўхтабоевнинг романларига хос бўлган муҳим жиҳатлар, хусусиятларни кўриб чиқишни мақсад қилдик.

Ўзбек болалар адабиётининг таниқли намояндаларидан бири Худойберди Тўхтабоев ўз асарларида болалар характери, умуман, бола рухий дунёсини теран тасвирлаб бера олган ёзувчилардан ҳисобланади. Ёзувчи яратган қаҳрамонлар бетакрор хусусиятлари билан кўплаб китобхонлар қалбида яшаб келмоқда. Жумладан, унинг Ҳошимжон, Миробиддинхўжа, Орифжон, Ақром қовунчи сингари қаҳрамонлари, айниқса, ёш китобхонларга аллақачон ёд бўлиб кетган. Сабаби, ушбу қаҳрамонлар характерининг эсда қолаётган даражада ёрқинлиги, қувноқлиги, болага хос беғубор ва соддадиллиги, айниқса, юморга, кулги, ҳазил-мутойибага мойиллиги характер табиатини янада ёрқинлаштирган.

Худойберди Тўхтабоев ўз қаҳрамонларини кўпинча фикрлар, ҳислар оқими, ички монолог воситасида тасвирлайди: “...қадрдон бурунгинам! Мана шу орқамдан тилини осилтириб югургилаб келаётган оққўнгил Ортиқали олдида юзимни ёруғ қил, иншоларимни ёзиб бераверсин...” [11; 18].

Ёки:

“Нималар қилиб қўйдим ўзи? Уларнинг меҳнатига ёрдамлашиш ўрнига ҳаммасини ишдан қўйдим-ку! Мана, Хурсанали Шарафиддинович билан

ёнма-ён ўтирибмиз, ўзи ёмон одамга ўхшамайди, анча меҳрибон, гапга тушунадиган кўринади...” [12; 37].

Биринчи парчада Ақром қовунчининг ҳид билиш қобилиятига ишора қилинади. Чунки у ҳид билиш сезгисининг ўта юқорилиги сабаб кўпчиликнинг диққат-эътиборига тушган. Боланинг ўзи ҳам бу қобилиятини билгани ҳолда, ундан ўринли фойдаланишни истайди. Гарчи бошқаларга айтолмаса-да ўзича ҳид билиш сезгисининг панд бериб қўйишидан ичида чўчиб туради.

Иккинчи парчада эса Ҳошимжоннинг ёнидаги одамлар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ички монолог воситасида берилган. “Нималар қилиб қўйдим ўзи?”, “ёмон одамга ўхшамайди” сингари жумлалар боланинг фикрлар ва ҳислар оқими жараёнида юзага келмоқда.

Қаҳрамонлар руҳиянинг ёритилиши нуқтаи назаридан қараганда, ёзувчи Худойберди Тўхтабоев ижодида бола психологияси, асосан, фикр ва туйғулар оқими ва ички монолог воситасида амалга ошади. Бизнингча, ушбу мулоҳазалар Х.Тўхтабоев ижодида бадиий психологизмнинг аналитик принципи нисбатан устувор эканини кўрсатади.

Адибнинг “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими”, “Қасоскорнинг олтин боши”, “Беш болали йигитча”, “Ширин қовунлар мамлақати”, “Мунгли кўзлар”, “Жаннати одамлар”, “Қуёнлар салтанати”, “Қиз талашган ўсмирлар” сингари асарлари ёш китобхонлар қалбидан чуқур жой олган. Худойберди Тўхтабоев асарларида болалар психологияси ёрқин тарзда экс этган. Айниқса, унинг “Сариқ девни миниб” асари бола психологиясининг ўзига хос ифодаси сифатида талқин этилади.

Болаларга асар ёзган ёзувчининг қалбида болага хос характер-табиат бордир. Худойберди Тўхтабоев қаҳрамонларини ўз қалбида мавжуд бўлган болага хос – қувноқлик, беғуборлик, тамасизлик, сўзга чечанлик, зукколик сингари ҳислатлар орқали тасвирлайди. Бола характерининг энг кўзга кўринган хусусиятларидан бири – уларнинг ростгўйлигидир. “Яшириб нима қиламан, кўча чангитиб юргандан кўра командага бўлиниб олиб, тўп тепган

ёки холироқ жойга, масалан, ойинг ҳарчанд чақирса ҳам овози етмайдиган жойга бориб олиб чиллак ўйнаган минг марта яхши” деган болакай ўзининг содда ва ростгўй эканини намоён этиб турибди.

“Тўғри, мен ўша йили олтинчи синфда қолиб кетганман, лекин ёмон ўқиганим учун эмас, йўқ, зинҳор бундай деб ўйламанг. Ўша йили сизга очиғини айтсам, бутун мактабимиз бўйича “тўрт” ва “беш” баҳолар запаси камайиб қолган экан. Шунинг учун муаллимлар менга нуқул ё “уч”, ё “икки” кўяверишган. Ўқитувчилар: “Ақромжон, сен ўзи ажойиб боласан-у, лекин барибир икки кўйишга тўғри келади-да”, деб бир неча бор узр сўрашган” [11; 5].

Фикрлар ва ҳислар оқими қаҳрамон руҳий оламини ошкор қилади. Парчада мактабда қолақроқ ўқийдиган боланинг ҳам айбдорлик ҳисси, ҳам шу ҳисни беркитиш учун ишлатилган, бунга ҳатто унинг ўзи ҳам ишонмайдиган ёлғони келтирилган. У ўзининг “ёмон” ўқишини, айнан шунинг учун синфда қолиб кетганини ва бу сабаб ҳаммага аён бўлиб турган ҳақиқат эканлигини яхши билади. Аммо шундай бўлса-да, негадир буни тан олишни истамайди. Гўё ўзини “уятга” қолдирадиган сабаб “бошқа”, яъни “бутун мактаб бўйича “тўрт” ва “беш” баҳолар запаси камайиб қолган экан”лиги унга таскин беради.

Бунда қаҳрамон ички дунёсини тасвирлашда ички монолог воситаси етакчи ўринда туради. Ёзувчи шу восита орқали ўз қаҳрамонлари ички оламининг чуқур таҳлилини беради.

Ёзувчининг маҳорати, узоқ давом этган изланишлари, бола руҳиятини яхши ўргангани, болаларга бўлган муҳаббати – буларнинг барчаси унинг ғаройиб қаҳрамонларида бўй кўрсатди. Бу қаҳрамонларни бугунги кунда болалар характерининг намунаси сифатида бемалол кўрсатиш мумкин.

Бир нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки, болалар психологиясида юмор етакчи восита вазифасини бажаради. Чунки юмор ҳар қандай бола руҳияти учун энг зарурий воситадир. Бу ҳақда У.Жўрақулов Фрейд назарияси асосида юморнинг болага хос табиатини шундай таҳлил қилади: “Чечанлик ва унинг

онгсизликка муносабати” Фрейднинг бавосита адабий манбалар, ижодий жараёнлар таҳлили орқали ёзилган муҳим тадқиқоти ҳисобланади” [14; 174]. У.Жўрақулов фикрича, Фрейд чечанликнинг моҳиятини кулгидан олинадиган қониқиш ҳиссида эмас, балки кулги орқали юзага чиқадиган онг ости истакларининг ғалаба қилишида, деб тушунтиради. “Чечанлик ассоциатив муносабатда ҳақиқий моҳият касб этади. Улар кўпинча бизнинг хотирамизга бўйсунмайди. Биз уларни хотира катларидан излаганимизда топа олмаймиз. Кутилмаган ўринларда эса, фавқулодда пайдо бўладики, уларнинг нега юзага қалқиб чиққанини англай олмаймиз. Бундай арзимас жиҳатларнинг ўзи ҳам чечанликнинг онгсизликдан келиб чиққанини кўрсатади” [5;59;14]. У.Жўрақулов ушбу фикрлар таҳлили сифатида қизик мисоллар келтиради: “Шунингдек, чечанликда ҳам тушдаги каби маънисизлик ва зиддиятчилик ҳукм суради. Буни тушуниш учун узум ўғирлашга кирган афандининг узумзор эгасига нисбатан қилган чечанлигини эслаш кифоя. Бу машҳур латифага кўра, бировнинг боғига узум ўғрилиikka тушган афандини боғ эгаси тутиб олади ва унга “Нега бировнинг узумини ўғирляяпсан?” дея ўшқиради. Шунда афанди боғ эгасига: “Нега хотинингга калиш олиб бермадинг?” деб жавоб берган экан. Бу ўринда афандининг жавобида маъно йўқ. Аммо айни бемаъни жавоб орқали у ўзини ҳимоя қила олади. Фавқулодда контраст, гарчи ҳақ бўлса ҳам, боғ эгасини бир лаҳза довдиратиб қўяди” [5; 60].

У.Жўрақулов юмори инсонни изтиробдан ҳимоя қилувчи автоматик восита, “изтироблар қуршовида туриб, лаззатлана олишдир” деб таърифлайди [5; 60].

Болалар руҳиятида юморнинг ўзига хос сабабларини шундай изоҳлаш мумкин: бола ўзи тушиб қолган вазиятдан қутулиш, ўз айбини ёпиш, ўзгалар ва ўзи олдида ўзини оқлаш, оғир аҳволида ўзига таскин бериш учун юмор ишлатади.

Х.Тўхтабоевнинг қаҳрамонларида бунга мисол бўладиган ҳолатлар талайгина.

Масалан, “Сариқ девни миниб” асари қаҳрамони Ҳошимжоннинг агрономлик соҳасидаги “фаолияти”:

“ – Энди ҳурматли ўртоқлар, шира тушган барглари калтаклайсизлар, – деб қўйдим гапимнинг охирида.

– Нима? – кўзлари жойидан чиқиб кетгудек бўлиб сўради бригадир.

– Гапни кўпайтирманг, буйруқни бажаринг!

– Ҳушингиз жойидами ўзи, ўртоқ агроном? Ахир бунда ғўзалар нобуд бўлади-ку!

– Ғўза нобуд бўлса, мен жавоб берман, агроном жавоб беради, – деб бақириб юбордим тўсатдан. – Ширага қарши курашишнинг янги методи бўлади бу. Тушундингми? Замондан орқада қопсан, каллаварам...” [12; 44-45]. Ўзини ҳақиқий агрономдай тутаётган бола, биринчидан, ўзининг катталар томонидан тан олинганини истайди. Иккинчидан эса, айтиш муаммони ҳал этишга имконияти етмаслигини тан олмайди. Шу сабабларга кўра, у ўзи ҳам англамаган ҳолда “агрономлик касбида”ги “янги метод”га ҳаммани ишонтирмоқчи бўлади. Аслида, ғўзага тушган ширани йўқотиш учун “ғўзаларнинг тубидан ушлаб қаттиқроқ силкитиш”, “ғўзанинг устидан челақлаб сув қуйиш” сингари усулларни айтганида кулгига қолган эди. Бу усул (савалаш)нинг ҳам ана шундай мантиқсиз эканлигини тан олишни истамайди. “Ҳушингиз жойидами ўзи, ўртоқ агроном? Ахир бунда ғўзалар нобуд бўлади-ку!”, деган алам ва хавотир билан айтилган гапга “Ширага қарши курашишнинг янги методи бўлади бу. Тушундингми? Замондан орқада қопсан, каллаварам...” дея жавоб қайтаради ва бу гапга унинг ўзи ҳам ишониб қолади. Бу – ёлғондан “уй ёняпти!” деб ҳаммани ишонтириб, охирида “Рост шекилли?” деб ўзи ҳам югуриб бораётган афандини эслатади.

Ёки яна шу асардан: “... – Ҳошим, – деб чақириб қолди.

–Лаббай, ойижон.

– Нега товуқларга дон бермадинг?...

–Нима дедингиз, ойи?

– Нега товукларга дон бермадинг, деяпман, нима қулоғинг деворнинг остида қолганми?

– Овқатини ўзи топиб есин-да. Токайгача текинхўрлик қилишади, – деб гапни чалғитмоқчи бўлдим.

–Вой ўлмасам, сувам бермаганга ўхшайсан.

– Ойи, товуклар сув ичмайдиган бўлиб кетган...

– Шунақами?

– Ҳа, шунақа.

Ножўя гап айтиб қўйган бўлсам керак, ойим катта калтакни олиб қувлашга тушди. Уч марта ҳовлини айландим-да, кўча эшиги олдига бориб эгилиб салом бердим ва бир хатлаб ўзимни кўчага олдим” [12; 17-18].

Бу вазиятда бола учун энг охирги чора – қочиш. У қочиб қолиш билан муаммодан қутулмоқчи бўлади. Аммо қочиш босқичига етиб боргунча унинг “анча-мунча курашгани” кўриниб турибди. Боланинг “ҳимоявий усул”и босқичма-босқич ривожланиб боради. “Лаббай ойижон”, “Нима дедингиз ойи?” дер экан, бола бу билан онанинг юмшаши ёки бошқа нарсага чалғиб қолишини кутади. Бироқ бундай бўлмайди. Онанинг вазоҳати тобора жиддийлашаётгани маълум. Бола ҳам “ҳимоя усули”ни кучайтиради. “Овқатини ўзи топиб есин-да. Токайгача текинхўрлик қилишади”, “Ойи, товуклар сув ичмайдиган бўлиб кетган...” деган гапларни қандай айтиб юборганини билмай қолади. Бу ерда онанинг жаҳлини чиқарган нарсалар асосан, “товукларнинг ўзи овқат топиб ейиши”, “текинхўрлик” қилавермаслиги кераклиги ва уларнинг “сув ичмайдиган бўлиб кетгани” сингари мантиқсиз жумлалар эди. Аммо болани бу пайтда шу гапларнинг мантиқсиз эканлиги, “текинхўрлик қилиш”, “сув ичмайдиган бўлиб кетиш” сингари “хусусият”ларнинг товукларга нисбатан қўллаб бўлмаслиги қизиқтирмайди. Унинг учун муҳими – жазо олишдан қутулиш. У ихтиёрсиз равишда чечанлик билан жавоб қайтараверади. Натижада, юқоридаги каби юмор юзага келади. Бу ҳодисанинг исботи сифатида парчанинг охирги қисмига диққат қилинг: “Ножўя гап айтиб қўйган бўлсам керак, ойим катта

калтакни олиб қувлашга тушди”, дейди бола. Бундан шуни англаш мумкинки, бола ҳалиям қандай хато қилганини сезгани йўқ. Унинг ақлига онасининг жаҳлини чиқарган нарса қандайдир “ножўя гап айтиб қўйган”и эмас, балки айнан ўша мантиқсиз жумлалари эканлиги ҳалиям етиб келгани йўқ. Бунинг сабаблари сифатида қаҳрамоннинг ўзи тушиб қолган вазиятдан қутулиш, ўз айбини ёпиш, ўзгалар ва ўзи олдида ўзини оқлаш кабиларни келтириш мумкин.

Адибнинг “Беш болали йигитча” асарида ҳам бола руҳиятининг ўзига хос жиҳатларини кузатиш мумкин. “Беш болали йигитча” асарида боланинг уй юмушлари билан бандлиги тенгдошлари билан бирга ўйнаб юриш имкониятини бермайди. Боланинг ўртоқлари уни масхара қилишади ва атай ғашига тегиш учун турли “усуллар” ишлатишади. Аммо бу бола шундай некбин – оптимистик руҳга эгаки, у ўзига ўзи таскин бериш учун куч топади. “Томда ўтириб макка уқалаяпти-ю”, “қизик-қизик афандилар айтиб”, ўзини-ўзи “овунтириб”, ўзини-ўзи “кулдириб” ўтирибди. Аммо айна пайтнинг ўзида “... Ҳў нарида, жарлик орқасидаги ялангликда бўлса “ўртоқлари кўзини куйдириб варрак учиришяпти, осмонда катта-кичик варраклар шунақанги кўпки, бири шох ташлаб, бошқаси ҳаволаб, чиройли шокилаларини пирпиратиб шунақанги чиройли учишяптики, бепоён осмонда худди куш бозори бўлаётганга” ўхшаши унга ичдан алам қилади. Руҳий зиддият. Фикрлар ва туйғулар кураши юз бераётган, енгилиш ҳисси сезилиб турган лаҳзадан боланинг руҳи ўзига таскин (нажот) топишни истайди. Натижада, “қизик-қизик афандилар айтиб”, ўзини-ўзи “овунтириб”, ўзини-ўзи “кулдириб” ўтиришнинг ўзи унга таскин беради.

Умуман, болалар дунёси тўлалигича англаш мушкул бўлган беғубор дунёдир. Болалар адабиёти ана шундай беғубор оламни акс эттиришни ўз зиммасига олган.

Х.Тўхтабоев романларида акс этган юмор хусусида профессор У.Норматов адиб билан бўлган суҳбат асносида гўзал таърифлар келтиради [9; 350-362]. Олим таъкидлашича, “Сариқ девни миниб” асари айнан юмор

руҳида яратилгани сабабли, дунёнинг кўплаб ижодкор ва олимлари эътирофига сазовор бўлган.

“Жумладан, болалар адабиёти масалаларига бағишланган бир анжуманда машҳур италян болалар ёзувчиси Жанни Родари “Сариқ девни миниб” романи ҳақида тўхталиб, бу асар менга ўзининг бой фантазияси, ҳаётбахш юмори билан маъқул бўлди, деган эди. Худди шу асар немис тилида чиққанида туркшунос олима Дорас Шульц адибга ўзбек тилида мактуб йўллаб, роман қувноқ ўзбекона кулгиси билан немис китобхонига маъқул тушганлигини таъкидлайди” [9; 350-362].

Ёзувчининг ўзи бу ҳақда: “...болалар табиатан қувноқ бўлади, унинг мурғак қалби эркалашни, эркаланишни ҳамиша талаб қилиб туради... асар бошдан-оёқ фожиа тасвиридан иборат бўлганида, менинг ёш китобхонларим қалбига изтироб сиғмай, зерикиб қолиши, китобни ташлаб қўйиши мумкин эди. ... Болалар қалбини ром қилиб оламан, деган ёзувчи бола қалбининг доимий йўлдоши ва эҳтиёжи бўлган қувноқликдан, ҳаётбахш юмрдан, одам боласининг бутун вужудига ором берадиган ана шу ноёб руҳий ҳолатдан узоқ кетмаслиги керак...” [9;361], дейди.

Биз Худойберди Тўхтабоев романларида юморнинг етакчи восита экалигини имкон қадар талқин этишга уриндик. Лекин болаларга атаб ёзилган романларда юморнинг ижтимоий табиати ҳам борлигини унутмаслик лозим. Х.Тўхтабоев қаҳрамонлари ҳамиша жамият билан бирга, турли одамлар орасида тасвирланади. Шунинг учун ҳам қаҳрамон комизми маълум шароит асосида юзага келади. Юзага келган комик вазиятга фақат боланинг ўзи эмас, балки жамият ҳам қисман сабабчи бўлади. “Мунгли кўзлар” романида ижтимоий ҳаёт тақозоси билан турли синовларга дучор бўлган болалар образлари гавдалантирилган. Бу болалар бой оила фарзандлари бўлиб, кейинчалик, оила инқирозга юз тутгач, қандай руҳий кечинмалар исқанжасида қолганлари асарда ёритиб берилган. Х.Тўхтабоев асарларида миллий руҳ, дунёқараш сезилиб туради. Х.Тўхтабоев миллий адабий анъаналаримизга, халқ оғзаки ижоди тажрибаларига таянган ҳолда

саргузашт-детектив романнинг ўзига хос, бетакрор миллий шаклини яратди, ўзи яратган миллий шакл воситасида ўзбек халқи ҳаётининг бетакрор манзараларини, ёрқин миллий характерларни бадиий кашф этишга эришди.

Худойберди Тўхтабоев асарларида кекса одамлар – чол-кампирилар алоҳида меҳр билан тасвирланади. Ҳошимжон бувисини, Ақром сартарошни, полковник Салимжон Отажоновни ниҳоятда ҳурмат қилади. Ақром билағон Ширин қовунлар мамлакатада Дар Даражадай устоз-суянчиқ топиб олганидан беҳад қувонади. “Беш болали йигитча”да Парпи бобо, Тўти хола, Пакана бобо, Абзий сингари кексалар етимларнинг бошини силайдилар. Ёзувчининг “Жаннати одамлар” асарида эса Эрка бобо, Матмуса бобо сингари диёнатли, илмли кишилар тимсоли меҳр билан тасвирланган. Бунинг сабаби, ёзувчи маънавиятининг камолга етишида унинг бобоси ва бувиси катта ҳисса қўшганидир.

Худойберди Тўхтабоевнинг ёшлиги, болалиги бобоси Эркабой ва энаси Робиябиби хонадонидида ўтган. Бобоси етим набирасига меҳр берди, меҳнатга кўниктирди, диёнатли бўлишга ундади. Кексалардан олган меҳр, тарбия адибнинг деярли барча асарларида кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам унинг асарларида кекса одамлар образи болалар сингари беғубор, қалби пок, раҳмдил ва инсонпарвар қилиб тасвирланади.

“– Ҳошим, Ҳошим-у-у-у-у! – деган овоз эшитилиб қолди тўсатдан қулоғимга.

Бир сапчиб тушдим, юрагим уриб кетди, ахир бу бувижонимнинг овози-ку! Ҳа, бувижонимники!!! У ёқ бу ёққа ўйнагани кетсам, томга чиқиб, кафтини оғзига кўвача қилиб, ана шундай овоз билан чақирарди...

– Ҳошим-у-у-у-у! – деган овоз келди яна.

– Бувижоним! – деб ўрнимдан туриб югуриб коридорга чиқсам, ҳа-ҳа, бувижоним, белини оқ дока билан маҳкам боғлаб, бошига лаккисини ўраб олибди. Қўлида сафарга чиққанда олиб юрадиган ирғай ҳассаси! Йўлакдаги скамейканинг устига чиқиб, қўлини оғзига кўвача қилиб, тинмай чақиряпти. Бир милиционер “Холажон, бу ер унақа шовқин соладиган жой эмас”, деса

хам, “нари тур, ҳамма жой худонинг жойи!”, деб силтаб ташлаб яна чақирди...” [9; 358]. Буви образи Ҳошимнинг ҳаётидаги энг юракка яқин инсонлардан бири эди.

Адибнинг “Беш болали йигитча” романида кексалар образи бир қанча. Аммо уларнинг ҳар бири бир-бирига ўхшамаган табиати, характери, гап-сўзлари билан китобхон ёдида сақланиб қолади. Улардан бири болаларнинг кўшниси, уч ўғли урушга кетиб уйи хувиллаб қолган Парпи бува ва унинг кампири Тўхта хола. Бу чол-кампир болалар ҳаётида катта ўрин тутди. Болаларнинг бошига кетма-кет кулфатлар тушганда шу икки қария уларнинг ёнида бўлади. Отаси урушга кетган, онаси трактор тагида қолиб ўлган болаларга Парпи бобосининг насиҳатлари, Тўхта холасининг пиширган қотирмалари нажот бўлади. Улар ўзлари муҳтож бўла туриб, шу етим болаларга дармон бўлишга, уларнинг кўнгилларини кўтаришга ўзларида куч топадилар. Кунларнинг бирида болаларни етимхонага олиб кетиш учун давлат идорасидан уйларига меҳмонлар келишади. Бу пайтда Парпи бува касал: бир томони ишламай ётган эди:

“– Орифжонларни олиб кетгани келдик, ота, – тўсатдан гапни бу ёққа буриб юборди директор опа.

– Етимхонагами? – назаримда бир чўчиб тушгандек бўлди бувам, – ўтган сафар бўлмайти, деб айтувдим-ку.

– Танангизга бир ўйлаб кўринг, ота, ўзингиз касал бўлсангиз.

– Худога шукур, ҳали тирикман, қизим!” [13; 71]. Хуллас, суҳбат Парпи буванинг то тузалгунича болалар етимхонада туришларига рози бўлиши билан тугайди. Бу чол ва кампир асар охиригача олти етимчага қайғуриб, улардан хавотир олиб яшайди. Гарчи ўзлари кўнгли ўксик бўлсалар-да, болаларнинг кўнглини ўкситмасликка интиладилар. Бу образлар ўзгача бир меҳр билан тасвирлангани англашилиб туради.

Асарда яна бир кекса одам образи бўлиб, у ҳам ўзига хос таъриф билан ёритилади. Бу одам – етим болаларга уйдан жой берган темир йўлнинг кекса қоровули бўлган амаки. Қулоғи сал оғирроқ бўлган бу амаки болаларни

уйига олиб келади, доктор чақириб, касал синглисини даволатади. Болаларга иссиқ жой, иссиқ овқат беради. Болалар бир муддат шу уйда яшаб қоладилар, бу вақт давомида улар анча дармонга кирадилар, темир йўлчи амакига уй юмшларини бажаришда ёрдам берадилар. Афсуски, кунларнинг бирида темир йўлчи амакини хизмат билан қаёққадир олиб кетишади ва унинг кампири Бўғирсоқ хола болаларни кетишга қистайди. Лекин Бўғирсоқ хола образи ҳам анча меҳрибон, шафқатли аёл сифатида гавдаланади. Сабаби, болаларни йўлга кузатиб юбораркан, уларнинг йўл ғамларини ўйлагани кўриниб турарди. Буни Орифжоннинг: “Лекин нима бўлганда ҳам Бўғирсоқ хола жа унақа инсофсизлардан эмас экан, буни биз тугунчамизни ечиб кўрганда сезиб қолдик: еттита сутга йўғрилган патир, ярим халта чала қуриган қурут, битта пиширилган ўрдак солиб берибди. Раҳмат, холажон, минг раҳмат сизга”, деган гапларидан сезиш мумкин. Бу одамларнинг яхшилиги шундай эди.

“Беш болали йигитча”да ниҳоятда бетакрор бир қария образи бор, бу – пакана бува. Пакана бува нафақат меҳрибон қария, балки ўзига хос характер эгаси ҳамдир. Болалар йўлда каттакон эшак миниб кетаётган пак-пакана бир чолни учратиб қоладилар. У билан танишгач эса бу чолнинг нақадар ажойиб одам эканлигидан севинадилар. Пакана бува болаларнинг кимсасиз етимлигини эшитгач бирдан ўз юрак дардларини очиб юборади:

Бугун бозорга ўхшайдир,

Етимлар зор-зор қақшайдир.

Аларнинг ҳолига боқсанг,

Ота-онаси йўққа ўхшайдир, –

– деб шеър ўқийди-ю, тўсатдан пиқ-пиқ йиғлай бошлайди:

“– Мен ҳам болалигимда етим бўлганман, – деди пакана бува чуқур хўрсиниб, – Мирҳоликқожининг молхонасида катта бўлганман. Ишлайвериб, мана шунақа пакана бўлиб қолганман...”

– Майли, буважон, йиғламанг! – деб қўйдим нима дейишимни билмай” [13; 196-197]. Аммо пакана бува ўзини сираям тўхтатолмас, хор-зорликда ўтган кунларини гўё айтиб тугатмоқчидай баттар йиғларди.

Болалар эса етимлик нималигини яхши билганликлари учун чолнинг дардини юракдан ҳис этадилар, уни тинглайдилар, тушунадилар. Улар ўртасида дўстлик иплари боғланади.

Умуман олганда, ёзувчининг биографияси ёш қаҳрамонларда ўзига хос тарзда акс этади. Баъзан бу ҳодисада ёзувчилик руҳи устунлик қилиб, жамият маънавий ҳаёти ёзувчи томонидан идрок қилинади, баъзан эса қаҳрамон психологизми ўзининг руҳий-маънавий ҳолатини ёзувчи ихтиёридан ташқарида намоён этади. Бу борада профессор Сафо Матжон шундай ёзади: “Дарҳақиқат, ўзи қаламга олган қаҳрамонлар руҳияти ич-ичига кириб бориш, сурати ва сийрати тасвирининг уйғунлигига эришиш орқали китобхоннинг ўзлигини англашга йўналтирилишини бадиий адабиётнинг бош вазифаси деб билган адиб жаҳонга машҳур “Сеҳрли қалпоқча”, “Сариқ девни миниб” асарларини яратгунга қадар катта ҳаёт ва ижод мактабини ўтайди. Адиб асарлари хусусида гап кетганда, болалигида бошдан кечирган турмуш машаққатлари, бобоси ва бувиси тарбияси, ўқитувчилик фаолияти, газеталар таҳририятидаги фелъетончилиги бўлажак ёзувчини ҳаётга жиддий кўз билан қарашга йўналтирганини сезиш қийин кечмайди” [6; 5].

Х.Тўхтабоев фантастик деталдан фақатгина бадиий восита сифатида фойдаланади. Адиб фантастик реализм асосида қаҳрамонлар руҳиятини ҳам ифода этган. Фантастик ҳолатлар қаҳрамонлар руҳий дунёсини, характерини очиб беришга хизмат қилиб, ўзига хос ифода шакли ҳисобланади. Х.Тўхтабоев романларида фантастик ўринлар ҳаёт ҳақиқатига уйғун тасвирланади. Бу эса фантастиканинг реализмни инкор этмаслигини кўрсатади. “Сариқ девни миниб” романида фақатгина сеҳрли қалпоқча фантастик детал бўлиб хизмат қилса, “Ширин қовунлар мамлакати...” романида эса кўплаб фантастик ҳолатлар тасвирланган. Боланинг фантастик

оламга тушиб қолиши асар охиригача фантастик тасвирнинг берилишини таъминлаган.

Болалар адабиёти ёш китобхон қалби ва онгига чуқур таъсир этувчи омиллардан ҳисобланади. Шу маънода болалар учун яратилган ҳар бир асар тарбия қилувчи вазифасини ҳам ўтайди.

Биз юқорида Худойберди Тўхтабоев романларидаги комизм етакчилиги ҳақида юқорида тўхталдик. Комизм “комедия” сўзи ўзагига алоқадор бўлиб, юнонча “сомикос” – кулгили ва “оде” – қўшиқ маъноларини англатади. Унда “ҳаёт воқеа-ҳодисалари драматик қаҳрамонларнинг кулгили феъл-атворлари, хатти-ҳаракатларида воқе бўлади” [1; 156]. Комедиянинг моҳияти комик конфликтга боғлиқ бўлиб, унда “ҳаёт ўз-ўзини инкор қилади”, яъни аслида хунук, зарарли, разил ва нопок хулқли инсон (мазмун) ўзини яхши, илғор, пок, одамий қилиб кўрсатса (шакл) ёки бунинг аксича ҳолатда бўлса, кулги келтириб чиқаради, деб ёзади В. Г. Белинский [1; 156]. Демак, комизм – ҳаётга, воқеликка кулги аралаш муносабат, инсон кўнглининг кулги йўли билан покланишидир. Бу борада Сувон Мелининг “Комик катарсис” номли мақоласида батафсил фикр юритилган [10; 20]. Х.Тўхтабоев романларида бола қаҳрамон руҳиятида чечанлик хусусияти устунлик қилади. Бу эса бола қаҳрамонларган хос бўлган ҳаётбахш юморни юзага чиқаради. Болалар адабиётида психологизмининг энг катта хусусияти комизм ҳисобланади. Комизм жараёнида бола қаҳрамон психологизми намоён бўлади. Бола руҳияти комизмга мойил бўлиб, у ҳар қандай вазият, ҳар қандай ҳолатда комикликдан йироқлашмайди.

Ёзувчи романларида кексалар образлари тасвирланади. Бу тасвир бевосита ёзувчи биографияси билан алоқадор бўлиб, кекса инсонлар ёзувчи ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлганини кўрсатади. Умуман, кекса одамлар образи ёзувчида қандай муҳаббат қолдирган бўлса, ёш қаҳрамонлар қалбида ҳам ана шундай меҳр-муҳаббат билан из қолдиради. Ҳар бир учраган кекса одам ўзича ёш қаҳрамонларга яхшиликлар қилади, уларни эзгуликка

ундайди. Бунинг сабаби, ёзувчидаги рухий-маънавий олам ана шундай одамларга иззат-хурмат ва меҳр-муҳаббат билан йўғрилган эди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Белинский В. Г. Танланган асарлар. – Тошкент, 204 б.
2. Жумабоев М. XX аср ўзбек шеъриятида психологик тасвир маҳорати. – ДДА. – Тошкент, 2000.
3. Жумабоев М. Болалар адабиёти. – Тошкент, Ўқитувчи, 2001.
4. Жумабоев М. Ўзбек ва чет эл болалар адабиёти. – Тошкент, Ўзбекистон, 2002.
5. Жўрақулов У. Ҳудудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006.
6. Матжонов С. Сехрли қалам ёхуд болалигини қўмсаган бобо. / Х.Тўхтабоев. “Қайлардасан болалигим” китобига сўзбоши. – Тошкент, 2018.
7. Норматов У. Ақл ва қалб чироғи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1983.
8. Норматов У. Ижод сехри. – Тошкент: Шарқ, 2007.
9. Норматов У. Ҳаёт ва ҳажвийёт. / Нафосат гурунглари. – Тошкент: Муҳаррир, 2010.
10. Сувон Мели. Комик катарсис // Ўзбек тили ва адабиёти // 2003, 3-сон. – Б. 20.
11. Тўхтабоев Х. Ширин қовунлар мамлакати ёки сехргарлар жанги. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2016.
12. Тўхтабоев Х. Сарик девни миниб. – Тошкент: Ёш гвардия, 1982.
13. Тўхтабоев Х. Беш болали йигитча. – Тошкент: Ғафур Ғулом, 2005.
14. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному / “Я” и “Оно”. – Тбилиси: Мерани. – 1991.
15. Қўшжонов М. Ўзига хос ижод йўли. – Тошкент: Ёш гвардия, 1982.